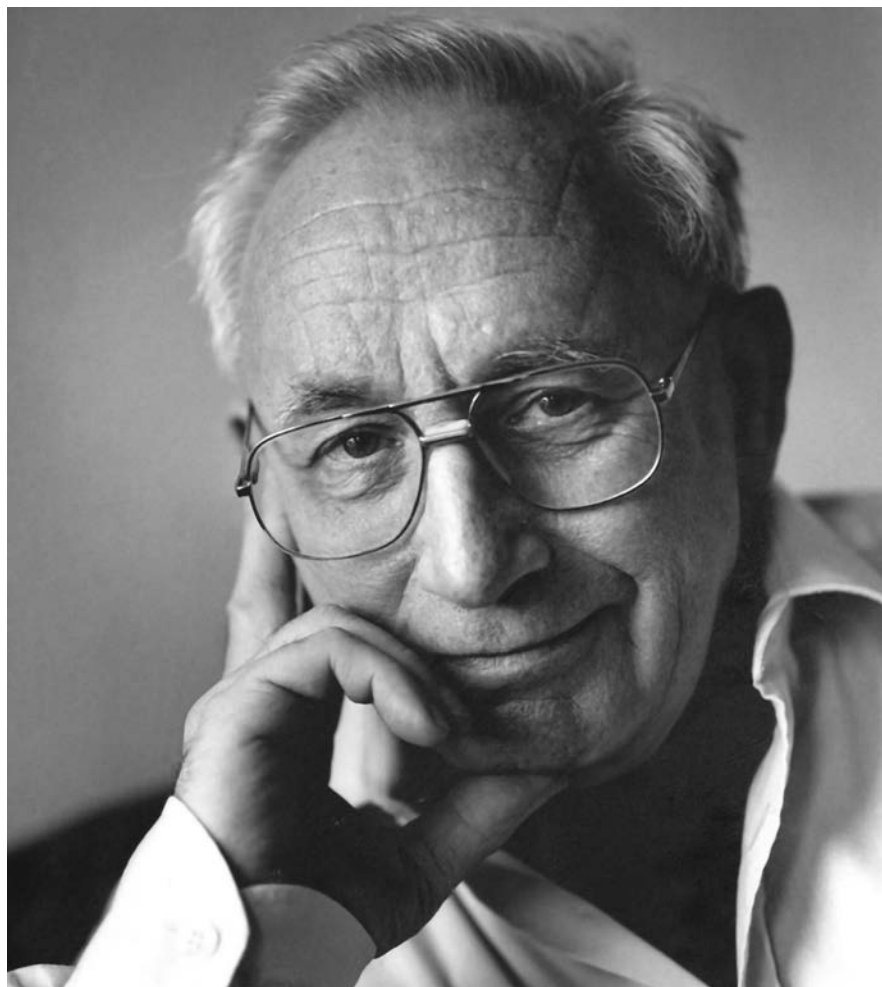

Peter Wolfgang Klein

10 december 1931 – 16 oktober 2014

Peter Klein was een veelzijdig mens. Toen ik hem begin jaren zeventig als geschiedenisstudent in Leiden voor het eerst mee maakte, genoot hij een groeiende reputatie als een origineel en energiek economisch historicus, die er plezier in schiep niet alleen zijn eigen vakgebied maar ook de geschiedwetenschap in Nederland in het algemeen flink op te schudden. Hij combineerde toen de positie van een buitengewoon hoogleraar economische geschiedenis in de Letterenfakulteit in Leiden met die van gewoon hoogleraar economische en sociale geschiedenis in de Economische Faculteit aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Leiden was ook de plek waar Klein in 1996 afscheid nam, maar in een andere functie dan een kwarteeuw eerder, namelijk die van hoogleraar algemene geschiedenis van de nieuwe tijd. Na zijn emeritaat ging hij schrijven over de geschiedenis van joden en over de Tweede Wereldoorlog in Nederland. Peter Kleins geschiedenis werd steeds meer de geschiedenis van Peter Klein.

Van Midden-Europa naar Zuid-Holland

Peter Wolfgang Klein werd op 10 december 1931 geboren in Wenen als tweede kind van Erich Klein en Hildegarde von Jeckl. Vader Erich was van oorsprong joods maar had zich in de evangelisch-lutherse kerk laten dopen. Moeder Hildegarde, aldus Klein zelf, kwam uit een 'christelijk, op z'n minst half-aristocratisch' geslacht. Beide ouders waren opgeleid als econoom aan de handelshogeschool in de Oostenrijkse hoofdstad. In de jaren dertig werkte vader Klein als handelsreiziger bij een hennep- en jutespinnerij, waardoor hij veel contacten legde in het buitenland. Die contacten kwamen van pas toen het gezin na de *Anschluss* besloot om Oostenrijk te verlaten. Een kennis in Nederland bezorgde Erich Klein eind 1938 een baan bij een garensponnerij in Gouda. Een half jaar later bracht de directeur van het bedrijf in eigen persoon per auto ook Hildegarde, Peter en zijn zus Liselotte over de Nederlandse grens.

Tijdens de oorlog kreeg Erich Klein aanvankelijk de status van *Rüstungs-jude* op grond van het feit dat de Goudse garensponnerij camouflagenetten produceerde voor het Duitse leger. Die status kon hem een tijdlang vrijwaren

van deportatie. In 1942 en opnieuw in 1944 werd hij toch opgepakt en naar Westerbork gevoerd. De eerste keer werd hij onverwachts na een week vrijgelaten. De tweede arrestatie werd hem bijna noodlottig; hij wist echter na een paar maanden uit Westerbork te ontsnappen en via het IJsselmeer veilig Gouda te bereiken. Zijn echtgenote hield de hele oorlog met vernuft en soms bluf Duitsers en collaborateurs op afstand. Het hele gezin overleefde de bezetting.

Na de oorlog volgde Peter, die binnen de kortste keren Nederlands had geleerd maar overigens het Weens Duits van zijn jeugd nooit vergat, de HBS in Gouda. De keuze voor HBS-A opende de weg naar een studie economie, maar gaf tot zijn spijt geen entree tot de opleiding waar zijn voorkeur naar uitging: geschiedenis. Als econoom vond hij zich naderhand 'niet helemaal mislukt' maar dat kwam volgens hem niet zozeer vanwege de standaardstof die hij als student aan de Nederlandse Economische Hogeschool (NEH) in Rotterdam in de jaren vijftig voorgezet kreeg (hij merkte op dat daar toen deels nog dezelfde boeken werden gebruikt als aan de Weense hogeschool in de tijd van zijn ouders) maar vanwege de wijze lessen van zijn 'indrukwekkend erudiete' mentor Henk Lambers en de kennismaking met het werk van twee briljante denkers die zijn intellectuele helden zouden worden: Joseph Schumpeter en Joan Robinson.

Een aardig aspect van economie is dat er ook zoiets als economische geschiedenis bestaat. Klein volgde deze specialisatie als keuzevak bij J.H. van Stuijvenberg, die sinds 1954 als hoogleraar Economische en Sociale Geschiedenis aan de NEH was verbonden. Niet lang na zijn doctoraal examen – en de daaropvolgende militaire dienst – kreeg hij de kans bij Van Stuijvenberg wetenschappelijk medewerker te worden. Van Stuijvenberg, bezorgde hem na zijn aanstelling in 1959 niet alleen zijn eerste schrijfopdracht – een gedenkboek van de coöperatieve tuinbouwveiling in Rotterdam – maar suggereerde hem ook een onderwerp voor een proefschrift: het ondernemersgedrag van leden van de familie Trip in de zeventiende eeuw. De promotie vond plaats in 1965 met het predicaat cum laude.

Kort na zijn aanstelling aan de NEH trad Klein in het huwelijk met Els van Leeuwen. Samen zouden zij drie kinderen krijgen, Hilde, Erik en Menno. Het gezin vestigde zich in Rotterdam-Kralingen, niet ver van de plek waar een paar jaren later de Campus Woudestein van de Erasmus Universiteit verrees. Nog in het jaar van zijn promotie werd Klein tot lector in de economische

en sociale geschiedenis in de pas opgerichte Sociale Faculteit van de NEH benoemd. Toen Van Stuijvenberg twee jaar later naar Amsterdam vertrok, verhuisde hij naar diens leerstoel in de Economische Faculteit. Naast zijn ordinariaat bij de economen in Rotterdam aanvaardde hij in 1969 de functie van buitengewoon hoogleraar in de economische geschiedenis in de Lettenfaculteit in Leiden, waar hij in het milieu van historici kwam te verkeren.

Economisch-historicus en publiekshistoricus

Het originele van Klein als economisch-historicus zat – Schumpeteriaans gezegd – in het realiseren van *Neue Kombinationen*. Hij verbond empirisch historisch onderzoek met moderne economische theorie – een combinatie die in de jaren zestig in Nederland bepaald nog niet gebruikelijk was. Zijn proefschrift over de Trippen, waarin hij Van der Kooy's theorie over het ontstaan van stapelmarkten ineenvlocht met Schumpeter's visie op monopolistische praktijken en toepaste op een grote hoeveelheid nieuw materiaal verzameld in Zweedse en Nederlandse archieven, was hier een voortreffelijk voorbeeld van. Het boek is een klassieker in de Nederlandse economische geschiedschrijving geworden.

Samen met collega's als Bernard Slicher van Bath, Ad van der Woude en Joop Faber in Wageningen en Jan de Jonge aan de Vrije Universiteit spande Klein zich in om nieuwe technieken, methoden en vraagstellingen ontwikkeld door cliometristen in de Verenigde Staten en de *Annales*-school in Frankrijk meer bekend te maken onder Nederlandse historici. Een echte *number cruncher* werd hij zelf overigens nooit en tegenover de weidse visies van Fernand Braudel en Immanuel Wallerstein behield hij altijd de nodige sceptis. Hij vertoonde in zijn manier van geschiedschrijven meer verwantschap met de analyserende, narratieve stijl van Peter Mathias of Charles Wilson dan met de kwantitatieve, synthetiserende aanpak van Robert Fogel of Emmanuel Le Roy Ladurie. De internationale netwerken die hij vanaf het eind van de jaren zestig opbouwde waren trouwens meer op Engeland en Duitsland georiënteerd dan op de avant-garde in Chicago of Parijs.

Innovaties introduceerde Klein ook in het onderwijs en de visie op de benutting van historische kennis. Economen en historici maakte hij wegwijs in nieuwe benaderingen van de economische geschiedenis van Nederland door een dun maar nuttig leerboek met exemplarische thematische studies samen te stellen, *Van stapelmarkt tot welvaartsstaat*. In zijn doctoraalcolleges

in Leiden begin jaren zeventig liet hij studenten aan de hand van *A theory of economic history* van John Hicks onderzoek doen naar andere vormen van economische orde dan de vrije markteconomie. Historici moesten met een kritische blik leren kijken naar de voorwaarden en omstandigheden waaronder economisch beleid werd gevoerd. Een belangrijke functie van economische geschiedschrijving was volgens Klein namelijk om concreet de grenzen en mogelijkheden van economische ontwikkeling en beleid binnen een gegeven maatschappelijke orde te laten zien en te verklaren hoe en waardoor deze omstandigheden in de loop van de tijd konden veranderen. Daarmee zou de geschiedschrijving zowel relevant zijn voor de economische wetenschap, die anders het risico liep te verzanden in steriele theoretische exercities, als voor het debat in de samenleving in het algemeen. In deze visie op zijn vak was Klein vooral geïnspireerd door Joan Robinsons *Freedom and necessity*, dat hij zijn leven lang als zijn 'bijbeltje' beschouwde. De tekst waarin hij zijn credo als economisch historicus formuleerde (verschenen in de bundel *Lof der Historie*, 1973) liet hij eerder onder studenten circuleren onder de werktitel 'Dear Mrs. Robinson'. Cinefielen weten wel waarom.

Een praktijkvoorbeeld van wat hij in theorie bepleitte gaf Klein in dezelfde bundel met een doorwrocht artikel over depressie en beleid in de jaren dertig, dat meteen een heftige discussie uitlokte. In dit stuk verkondigde hij de provocerende stelling dat de diepte en de duur van de crisis in Nederland niet zozeer was bepaald door het tekortschieten van het beleid van de kabinetten-Colijn, zoals iedereen toen dacht, als wel door de historisch gegroeide structuur van de Nederlandse economie. Er was minder 'vrijheid' en 'meer 'noodzakelijkheid' geweest dan tot dan toe werd aangeno- men. Er waren grenzen aan het vermogen van beleid om maatschappelijke problemen op te lossen, aldus Klein. De commotie die binnen en buiten de vakwereld rond zijn these ontstond droeg in niet geringe mate bij tot zijn groeiende bekendheid bij het grote publiek. In de daaropvolgende jaren steeg zijn status als publiekshistoricus nog verder, toen hij samen met Ad Manning, Rolf Schuurmsma en anderen populaire seriewerken redigeerde als *Bericht van de Tweede Wereldoorlog, Onze jaren. De wereld na 1945 en 14-18. De Eerste Wereldoorlog*. Klein valoriseerde al voordat het woord bestond.

Omnivore vlinder?

Onderzoek doen, onderwijs geven, debatteren met vakgenoten, kennis overbrengen naar het grote publiek: die activiteiten stonden voor Klein op de eerste plaats. Maar daarnaast heeft hij binnen en buiten de muren van de universiteit, energiek als altijd, het nodige bestuurswerk verzet. Hij werd een parttime vergadertijger, zij het naar eigen zeggen meestal meer uit plichtsbesef dan uit ambitie.

De buiten-universitaire instelling waar hij het eerst en het langst bij betrokken was, was het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie. Behalve bestuurslid, was Klein in de jaren zeventig en tachtig ook lid van de begeleidingscommissie van 'het Geschiedwerk', waar alle manuscripten van Loe de Jong van commentaar werden voorzien. Klein beroemde zich er later op dat hij waarschijnlijk één van de weinige Nederlanders was die het hele werk van De Jong had gelezen. Op de denkbeelden van de nationale geschiedschrijver oefende hij vaak forse kritiek, die hij na 1980 niet binnenskamers hield. Zo verweet hij De Jong ronduit dat hij zich racistisch uitliet over Japanners. Zijn voornaamste bezwaar was, dat de auteur van 'het Koninkrijk' over het algemeen veel te veel de neiging had op de rechterstoel te gaan zitten. Historici moesten 'wikken, wegen en twijfelen', vond Klein, niet 'beslissend oordelen of vonnissen'.

Vele malen werd hij voor een bestuur of commissie van een organisatie in de wetenschappelijke wereld gevraagd. Zo was hij voorzitter van het Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap (1987-1992), de Afdeling Letterkunde van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (1990-1993), waarin hij in 1979 was opgenomen, de wetenschapscommissie van het Netherlands Institute for Advanced Study in the Humanities and Social Sciences (NIAS), de Stichting Maatschappijgeschiedenis en de gebiedsraad maatschappijwetenschappen in oprichting van de Nederlandse Organisatie voor Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek (ZWO). Verder was hij onder meer bestuurslid van de Rijkscommissie voor de Vaderlandse Geschiedenis (later opgegaan in het Huygens ING), de Vereniging het Nederlands Economisch-Historisch Archief en het Legermuseum 'Generaal Hoefer' en zat hij jarenlang in de redacties van de belangrijkste historische tijdschriften in Nederland en in de redactiecommissie van de bronnenpublicatiereeks *Changing economy in Indonesia*. Hij was ook lid van het Scientific Committee van de International

Economic History Association en van het prestigieuze Comitato Scientifico d'Instituto 'Francesco Datini' in Prato.

Aan de Erasmus Universiteit (waarin de NEH in 1973 was opgegaan) vervulde Klein in 1974-1975 het ambt van rector magnificus. Een gedenkboek over het laatste decennium van de geschiedenis van de hogeschool als zelfstandige instelling had hij, toevallig of niet, even tevoren voltooid. In 1977-1978 was hij decaan van de Economische Faculteit. Daarna begon hij aan twee functies waar hij jarenlang heel zijn ziel en zaligheid in legde: 'bouwdekaan' van de nieuwe Subfaculteit Maatschappijgeschiedenis en voorzitter van de opleiding Japankunde. Maatschappijgeschiedenis moest een ander soort geschiedenisopleiding worden dan normaal was in Nederland: niet opgedeeld in tijdvakken en primair literair-filologisch van aard, maar thematisch opgezet, meer georiënteerd op de sociale wetenschappen en voorbereidend voor meer beroepsvelden dan het onderwijs of het archiefwezen, zoals de journalistiek of het beleid. Veel van de ideeën die aan de Rotterdamse conceptie ten grondslag lagen had Klein eerder in Leiden met onder meer de sociaal-historicus Dik van Arkel en de oudhistoricus Harry Pleket proberen te verwezenlijken, maar die campagne was op weerstand in de rest van de staf gestuit. In 1974 had hij Leiden trouwens verlaten omdat de faculteit de toezegging hem tot gewoon hoogleraar te benoemen niet was nagekomen. Aan de Erasmus Universiteit, waar Klein een denktank had gevormd met collega's in de Sociale en Juridische Faculteit, had de nieuwe opleiding aanvankelijk veel succes, maar ze kon in de bezuinigingsstormen die vanaf de jaren tachtig opstaken met moeite overleven. De opleiding Japankunde, die was ondergebracht in de Economische Faculteit, was bedoeld om studenten in korte tijd een stevige basis te geven voor functies in de betrekkingen met de toenmalige economische grootmacht in Azië. De studierichting ging van start in 1980-1981. Bij de uitwerking van de plannen ondervond Klein echter groeiende tegenwerking vanuit de bureaucratie.

Het verzoek vanuit de Leidse Letterenfaculteit in 1985 om hoogleraar algemene geschiedenis van de nieuwe tijd te worden kwam voor Klein daarom niet alleen als een teken van erkenning maar ook als een soort reddingsboei in de nood. Qua inhoud sloot de leeropdracht aan bij de verschuiving in zijn belangstelling die zich in de jaren tachtig voordeed. Hij richtte zich steeds meer op de geschiedenis van Azië, in het bijzonder die van Japan en Indonesië, in de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw – met

een accent op de economische dimensie, dat wel. Met een combinatie van scherpe analyses van economische structuren in Oost- en Zuid-Oost-Azië en diepgravende casestudies over ondernemers, ondernemingen, producten en handelsrelaties toonde Klein aan dat Europese spelers (zoals de VOC), anders dan Braudel en Wallerstein beweerden, vóór het midden van de negentiende eeuw niet in staat waren de economie in dit deel van de wereld effectief te overheersen. Hun handelingsvrijheid was beperkt. De Europese expansie in Azië in de nieuwe tijd leidde niet noodzakelijk tot de overweldigende dominantie in de late negentiende en vroege twintigste eeuw. Kleins bijdragen waren in zekere zin een voorbode van het debat over de 'Great Divergence' tussen Europa en Azië dat in het begin van het nieuwe millennium in de economische geschiedenis zou losbarsten.

In Kleins privéleven voltrok zich omstreeks 1990 een ingrijpende verandering. Zijn huwelijk met Els van Leeuwen eindigde na dertig jaar in een scheiding. In 1991 hertrouwde hij met Marianne Meijer, met wie hij een huis aan de Herengracht in Leiden betrok. Eind 1993 werd hij half-en-half emeritus. Hij verruilde zijn hoogleraarschap algemene geschiedenis voor de post van onbezoldigd hoogleraar in de functie van voorzitter van de onderzoeksschool Centrum voor Niet-Westerse Studies, die hij tot 1996 zou vervullen. Eén van de voorwaarden die hij bij deze constructie bedong was, dat hij langer dan normaal het promotierecht zou behouden. Zijn laatste promotie vond plaats in 2002.

Klein heeft in Rotterdam en Leiden in totaal zo'n twintig promovendi gehad, maar, zoals hij zelf opmerkte, echt 'school' gemaakt heeft hij niet. Daarvoor was hij naar eigen zeggen te ongedurig, te springerig, had hij te veel interesses. Hij noemde zich een 'omnivore vlinder'. Als vlinder vertoonde hij niettemin veel patroon in zijn bewegingen. En het aantal mensen die hij met zijn grensverleggende, prikkelende en onderhoudende manier van geschiedenis bedrijven inspiratie gaf, of die hij rechtstreeks met raad en daad terzijde stond, was een veelvoud van twintig.

Het spoor terug

Na zijn afscheid van de universiteit bleef Klein jarenlang minstens even productief als daarvóór. Hij schreef bijna aan één stuk door, zo lijkt het. Tussen 1996 en 2007 publiceerde hij nog een zestal boeken, een handvol korte artikelen en recensies en een uitvoerige bijlage bij een onderzoeksrapport. De

publicaties van de ‘rustende’ Klein waren voor een deel van hetzelfde genre als het werk dat tijdens zijn academische carrière verscheen: studies over ondernemers en ondernemerschap in de vroegmoderne tijd, biografische schetsen, een bundel met speelse, soms bijtende, essays over onderwerpen uit ‘1000 jaar vaderlandse geschiedenis’, uitgebracht onder de Amerikaans aandoende auteursnaam ‘Peter W. Klein’, en een aantal boeken, waarin ter gelegenheid van een jubileum de ontwikkeling van een instelling of organisatie over een lange termijn in een breed maatschappelijk perspectief werd geplaatst. Zo schreef of redigeerde hij samen met zijn vrouw Marianne een verzameling korte stukken over de geschiedenis van de KNAW, een gedenkboek van de Stichting Blindenhulp en een royaal opgezette historische studie over de Koninklijke Bibliotheek. Zijn laatste publicatie was een levensbericht van Loe de Jong.

Maar Kleins werk nam ook een wending in een nieuwe richting. Of preciezer gezegd: hij ging zijn vaste thema ‘vrijheid en noodzakelijkheid’ meer expliciet in verband brengen met zijn persoonlijke geschiedenis. De aanleiding kwam meestal van buiten, maar de manier waarop hij verzoeken van derden verwerkte had veel te maken met wat hij in de jaren dertig en veertig zelf had beleefd. In een studie in opdracht van de Commissie-Van Kemenade, die in de late jaren negentig het rechtsherstel van oorlogsgetroffenen in naoorlogs Nederland onderzocht, verdiepte Klein zich in de vraag waarom het vermogensrechtsherstel op sommige gebieden zo moeizaam was verlopen. Hij kwam tot de conclusie dat dit niet alleen met juridische complicaties of met de onwil of het onvermogen van bepaalde personen te maken had, maar ook met een ingewikkeld samenstel van financiële belangen en economische, staatkundige en politieke verhoudingen die kenmerkend waren voor de toenmalige Nederlandse samenleving als geheel. Een verzoek van de Stichting Geschiedschrijving Philips-Kommando Concentratiekamp Vught ’43-’44 bracht Klein ertoe samen met Justus van de Kamp een boek te schrijven over wat er precies was gebeurd in de speciale werkplaats, die de firma Philips begin 1943 op voorstel van de SS in Kamp Vught had ingericht om radio’s, dynamo’s, scheergerei en andere apparaten te laten produceren. In totaal zijn zo’n drieduizend mensen – joden en niet-joden – bij dit ‘Philips-Kommando’ aan de slag geweest. Weer intrigeerde Klein de vraag: waarom maakten bepaalde mensen bepaalde keuzes? Hadden ze anders gekund? Wat waren de consequenties? Een oordeel uitspreken wilde hij niet.

Een vraag van het *Historisch Nieuwsblad* om ‘autobiografische notities’ was voor Klein de stimulans voor het schrijven van zijn meest persoonlijke boek, *Kaddisj voor Isaïc Roet*, dat in 2001 verscheen. Een levensbeschrijving leverde hij daarmee niet, wel een vertelling over lotgevallen van joodse families in de twintigste eeuw. Isaïc Roet was een joodse accountant in Amsterdam, die in de jaren twintig en dertig een aantal uitvindingen deed waarop hij octrooi verkreeg. Klein kwam zijn naam tegen in het archief van de Octrooiraad in het kader van zijn onderzoek naar rechtsherstel voor oorlogsgetroffenen. Isaïc Roet was in 1944 vermoord in Auschwitz, Kleins vader had de oorlog overleefd. Dat gegeven was voor Klein de aanleiding voor een intensieve speurtocht naar de geschiedenissen van de families Roet en Klein. Waarom was de oorlog voor Isaïc Roet fataal afgelopen en voor Erich Klein niet? Was het louter toeval geweest? Waar lagen de grenzen van vrijheid en noodzakelijkheid? Welke kansen hadden mensen gehad om de uitkomst te beïnvloeden? De zoektocht bracht Klein er ook toe te schrijven over de uiteenlopende keuzes en lotgevallen van zijn Oostenrijkse verwanten. Sommige familieleden van moederskant waren enthousiaste Nazi-supporters geweest; zijn grootmoeder van vaderskant was gestorven in Theresienstadt.

Kaddisj voor Isaïc Roet is qua stijl en compositie Kleins meest literaire boek, maar elke associatie met Nederlandse letterkunde nam hij zelf bij voorbaat weg. Nederlandse letterkunde vond hij maar ‘zompig-saaie polderliteratuur’ – de namen Mulisch en Hermans vielen opvallend genoeg nergens. Zijn favoriete lectuur bestond uit detectiveromans. Eén Nederlandse dichter citeerde hij wel. Op het omslag van het rapport over het rechtsherstel van oorlogsgetroffenen haalde hij de bekende slotregels uit Leo Vromans ‘Vrede’ aan: ‘Kom vanavond met verhalen/hoe de oorlog is verdwenen/en herhaal ze honderd malen:/alle malen zal ik wenen’.

De laatste jaren leidde Peter Klein een teruggetrokken leven in Woudrichem, waarheen hij in 2004 met zijn vrouw was verhuisd. Vrienden en bekenden ontvingen nog wel elk jaar een ‘kerstboodschap’, waarin hij de wederwaardigheden van Marianne en hemzelf in het afgelopen jaar verhaalde en kritisch commentaar leverde op de toestand in Nederland. Lichamelijk ging het geleidelijk aan minder. Op 16 oktober 2014 is hij overleden, 82 jaar oud.

* Een lijst van publicaties van Peter Klein tot en met 1996 is te vinden in C.A. Davids, W. Fritschy en L.A. van der Valk (red.), *Kapitaal, ondernemerschap en beleid. Studies over economie en politiek in Nederland, Europa en Azië van 1500 tot heden* (Amsterdam 1996) 585-605. Een aanvullende bibliografie zal verschijnen in het levensbericht geschreven door Jan van Herwaarden voor het *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*. Ik dank Jan van Herwaarden en Hein Klemann voor hun waardevolle informatie. Voor het schrijven van dit levensbericht is voorts gebruik gemaakt van *Kaddisj voor Isaäc Roet*, het gesprek van Klein met Remco Raben in *Leidschrift* 10 (1994) 171-185 en het interview met Klein uitgezonden door de NPS op 4 mei 2000 (www.woord.nl/luister.IMX_NOS_722855.html).